

НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені М.П. ДРАГОМАНОВА

На правах рукопису

ДУБЧАК Ольга Петрівна

УДК 811.161.2+81'373.233

**КОНЦЕПТУАЛЬНА ОПОЗИЦІЯ ‘СВІЙ’ – ‘ЧУЖИЙ’
В УКРАЇНСЬКІЙ МОВНІЙ КАРТИНІ СВІТУ**

Спеціальність 10.02.01 – українська мова

Автореферат

дисертації на здобуття наукового ступеня

кандидата філологічних наук

Київ – 2009

Дисертацією є рукопис.

Роботу виконано на кафедрі української мови Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова, Міністерство освіти і науки України.

Науковий керівник – доктор філологічних наук, професор
Леута Олександр Іванович,
Національний педагогічний університет
імені М.П. Драгоманова,
Інститут української філології,
професор кафедри української мови.

Офіційні опоненти: доктор філологічних наук, професор
Селіванова Олена Олександрівна,
Черкаський національний університет
імені Богдана Хмельницького,
Навчально-науковий інститут іноземних мов,
завідувач кафедри теорії та практики перекладу;

кандидат філологічних наук, доцент
Мацько Оксана Михайлівна,
Київський національний
університет імені Тараса Шевченка,
Інститут філології,
доцент кафедри сучасної української мови.

Захист відбудеться _____ 15 лютого 2010 на 12.30 засіданні спеціалізованої вченої ради К 26.053.04 в Національному педагогічному університеті імені М.П. Драгоманова, 01601, м. Київ, вул. Пирогова, 9.

З дисертацією можна ознайомитися в бібліотеці Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова, 01601, м. Київ, вул. Пирогова, 9.

Автореферат розіслано «13__» січня__ 2010 р.

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради,
кандидат філологічних наук

А.В. Висоцький

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Початок ХХІ століття у мовознавстві репрезентував якісні зміни в науковій методології дослідження мовних явищ і прагнення вивчати мову в нерозривному зв'язку з мисленням, свідомістю, культурою, світоглядом як окремого індивіда, так і всього мовного колективу, до якого цей індивід належить. У вивченні мовних явищ провідним є антропоцентричний принцип, сформований унаслідок усвідомлення того, що мову, як суто людське надбання, не можна зрозуміти і пояснити поза зв'язком із її носієм і користувачем. Визначальною особливістю антропоцентричного принципу є спрямованість на дослідження мови у єдності з національно-культурними, соціально-психологічними та індивідуально-особистісними чинниками. Кожна мова відображає певний спосіб сприйняття і пояснення дійсності, притаманний лише тому народові (нації), який є її носієм. Сукупність уявлень про світ, закріплених у значеннях мовних одиниць, утворює єдину систему, що тією чи іншою мірою поділяють усі користувачі мови, – мовну картину світу. Теорію мовної картини світу активно розробляють українські й зарубіжні мовознавці, зосереджуючи увагу на дослідженні ролі різних факторів у її формуванні (В. Телія 1987, Г. Уфимцева 1988, О. Кубрякова 1988, 1999, 2004, Н. Сукаленко 1992, Ж. Соколовська 1993, 2002, Ю. Апресян 1995, Г. Вежбицька 1996, 2001, Т. Булигіна, Д. Шмельов 1997, Н. Арутюнова 1999, О. Урисон 2003, В. Русанівський 2004); проблемах її структуризації (Вяч. Іванов, В. Топоров 1965, Г. Гачев 1988, Н. Арутюнова 2000, І. Голубовська 2000, Л. Лисиченко 2004, Г. Колшанський 2005); виявленні її національної специфіки (В. Жайворонок 1996, 2002, 2004, 2007, Ю. Караулов 2000, В. Кононенко 2001, Т. Радзівська 2001, О. Лисицька 2001, О. Шмельов 2002, 2004, В. Русанівський 2004, Н. Сукаленко 2004, Г. Залізняк 2005, Г. Межжеріна 2006, Т. Цив'ян 2006); зіставних аспектах функціонування (В. Кононенко 1996, М. Кочерган 2004, І. Голубовська 2004) тощо.

У сучасній лінгвістиці мовну картину світу тлумачать як відображені в одиницях, категоріях і формах мови уявлення певного етнічного колективу про будову, елементи і процеси дійсності; цілісне позначення мовою всього сутнісного в людині і навколо неї; реалізоване засобами мовної номінації відображення людини, її внутрішнього та навколишнього світу. Мовна картина світу відображає дійсність крізь призму культури нації, виступаючи при цьому як засобом її фіксації й збереження, так і об'єктивації й актуалізації.

Українські мовознавчі дослідження останніх десятиліть, представлені працями В. Русанівського, В. Жайворонка, Н. Гуйванюк, В. Кононенка, Т. Космеди, М. Кочергана, О. Селіванової, І. Голубовської, С. Жаботинської, В. Іващенко, Л. Лисиченко, Г. Межжеріної, Т. Радзівської, Ж. Соколовської та ін., засвідчують актуальність моделювання окремих фрагментів української мовної картини світу – концептів, ментальних ділянок, що репрезентують кванти знання про дійсність, специфічно виражені в мові. Численні наукові розвідки, які представляють опис та аналіз концептів різного когнітивного

складу, засвідчили, що ці ментальні структури мають неоднаковий вияв і виконують різні функції в межах однієї мовної картини світу. Якщо одні (перцептивні) мають номінативний характер і репрезентують специфіку національного світосприйняття безпосередньо, то інші мають надзвичайно складну когнітивну структуру, тяжіють до універсальності й навіть відіграють регулятивну роль у формуванні етнічного світогляду на всіх рівнях. Такими є передусім концепти, що вступають в опозитивні відношення і завдяки цьому відображають специфіку національної інтерпретації дійсності в межах її бінарного членування.

Актуальність теми дослідження зумовлена загальною спрямованістю сучасних лінгвістичних досліджень на розгляд мовних одиниць з урахуванням закладеної в них когнітивної інформації (національно-етнічних знань і уявлень про дійсність) і визначена необхідністю комплексного аналізу та опису одного з фундаментальних регулятивних фрагментів української мовної картини світу – концептуальної опозиції ‘СВІЙ’ – ‘ЧУЖИЙ’ – в аспекті взаємодії мови і мислення, людини і культури для пізнання специфіки мовного відображення національного світогляду. Концептуальна опозиція ‘СВІЙ’ – ‘ЧУЖИЙ’ пронизує всю культурно-історичну традицію української етноспільноти і має універсальний характер, бо в основі будь-якого колективного, масового, народного, національного світосприйняття лежать механізми розмежування *свого* і *чужого*. У мові ця універсальна культурна опозиція специфічно реалізована на всіх системних рівнях, але одиниці, які її репрезентують, не проаналізовано достатньо, тому актуальність дослідження визначена також необхідністю вичерпного достовірного концептуального опису цих одиниць і базованим на цьому описі моделюванням відповідного фрагмента української мовної картини світу.

Зв’язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Тема дисертації відповідає планам наукової роботи кафедри української мови Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова за проблемою „Лінгводидактичний опис функціонування української мови”. Тему дослідження затверджено вченою радою Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова (протокол № 10 від 26.04.2007 р.) і схвалено науковою координаційною радою „Українська мова” Інституту української мови НАН України (протокол № 38 від 21.06.2007 р.).

Мета роботи полягає у виявленні специфіки концептуальної опозиції ‘СВІЙ’ – ‘ЧУЖИЙ’ як базового регулятивного фрагмента української мовної свідомості в єдності його образного, інформаційного та ціннісного компонентів, з’ясуванні механізмів функціонування та визначенні місця і ролі цих концептів в українській мовній картині світу.

Досягнення поставленої мети передбачає розв’язання таких **завдань**:

1) на засадах сучасної когнітології обґрунтувати методiku моделювання та принципи аналізу опозитивних концептів ‘СВІЙ’ і ‘ЧУЖИЙ’ в українській мовній картині світу;

2) виявити особливості структурної організації концептів, співвідношення їхніх образних, інформаційних (поняттєвих) та ціннісних складових;

3) визначити мовні одиниці, які прямо чи опосередковано здатні вербалізувати ментальну інформацію, закладену в концептах ‘СВІЙ’ і ‘ЧУЖИЙ’;

4) побудувати словесну модель номінативного поля концептів ‘СВІЙ’ і ‘ЧУЖИЙ’, виявити когнітивні ознаки, експліковані мовними засобами в межах їхніх ядерних, приядерних і периферійних ділянок;

5) схарактеризувати ціннісне наповнення та роль вербалізаторів концептів ‘СВІЙ’ і ‘ЧУЖИЙ’ в українській мовній картині світу;

6) з’ясувати особливості функціонально-прагматичної реалізації концептуальної опозиції ‘СВІЙ’ – ‘ЧУЖИЙ’ в українській мовній картині світу.

Об’єктом дослідження є вербалізована в українській мовній картині світу концептуальна опозиція ‘СВІЙ’ – ‘ЧУЖИЙ’, ментальна інформація, експліцитно та імпліцитно представлена у мовних засобах її вираження.

Предметом дослідження є словотвірні, лексико-фразеологічні та синтаксичні мовні засоби вираження концептуальної опозиції ‘СВІЙ’ – ‘ЧУЖИЙ’ в українській мовній картині світу.

Методи дослідження. Специфіка об’єкта й мета дослідження зумовили поєднання методів у межах інтегрального концептуального аналізу, що уможливив моделювання опозиції ‘СВІЙ’ – ‘ЧУЖИЙ’ як базового фрагмента української мовної картини світу. Виявлення мовних одиниць – репрезентантів концептів, установлення їхньої семантичної структури було здійснене на основі методики компонентного аналізу. З’ясуванню етимології, принципів формування тих чи інших значень сприяла методика діахронного (етимологічного) аналізу. На основі дистрибутивного методу було виявлено особливості сполучуваності цих одиниць та специфіку функціонування у відповідних пропозитивних конструкціях, що дозволило експлікувати ціннісне наповнення концептів та їхніх складових. Динаміку розвитку інформаційної структури та актуальності концептів ‘СВІЙ’ і ‘ЧУЖИЙ’ на різних історичних етапах було виявлено на основі статистичного методу. Визначення поняттєвої та ціннісної організації опозиції на сучасному етапі функціонування української мовної картини світу уможливило застосування прийому лінгвістичного (рецептивно-асоціативного) експерименту в межах психолінгвістичного методу. Установити зв’язки мовних одиниць – репрезентантів концептів ‘СВІЙ’ і ‘ЧУЖИЙ’ зі структурами знань про їхніх денотатів та з позамовною дійсністю, виділити їхні ментальні ознаки й принципи функціонування в українській мовній свідомості дала змогу когнітивна методика.

Матеріалом дослідження стали близько 145 лексем, здатних виконувати роль безпосередніх об’єктиваторів (ключових слів, когіпонімів і типових вербалізаторів) концептів ‘СВІЙ’ і ‘ЧУЖИЙ’; 200 фразеологізмів та понад 400 паремій, в основі яких – уявлення про стереотипну ситуацію, що експлікує ціннісне наповнення опозиції в українській мовній свідомості. Аналіз засобів

вербалізації концептів ‘СВІЙ’ і ‘ЧУЖИЙ’ в українській мовній картині світу різних історичних періодів було здійснено на матеріалі понад 10 000 конструкцій з відповідними пропозитивними компонентами, вилучених із фольклорних, художніх і публіцистичних текстів XVII-XXI століть. Сучасну мовну інтерпретацію концептуальної опозиції ‘СВІЙ’ – ‘ЧУЖИЙ’ та верифікацію результатів дослідження було виконано на основі обробки 100 анкет, заповнених учасниками лінгвістичного експерименту.

Наукова новизна дисертації полягає в тому, що в ній уперше в українському мовознавстві на широкому фактичному матеріалі комплексно досліджено мовні засоби реалізації концептуальної опозиції ‘СВІЙ’ – ‘ЧУЖИЙ’ в аспекті етнічних світоглядних позицій; вдосконалено методику опису образної, інформаційної та ціннісної складових ментальних протичленів та виявлення їхніх когнітивних ознак; використано інтегральні способи аналізу мовних одиниць – вербалізаторів концептів ‘СВІЙ’ і ‘ЧУЖИЙ’ в українській мовній картині світу.

Теоретичне значення роботи полягає в розробці методики концептуального моделювання й інтегрованому описі однієї з фундаментальних і значущих в українській мовній свідомості концептуальних опозицій ‘СВІЙ’ – ‘ЧУЖИЙ’. Результати й узагальнювальні висновки дослідження, зроблені на основі дібраного, упорядкованого й покласифікованого мовного матеріалу, поглиблюють теорію когнітивної лінгвістики й можуть стати підґрунтям для подальшого моделювання й опису концептуальних структур у її межах. Розроблена методика аналізу концептів розширює можливості комплексного аналізу мовних одиниць в аспекті їхнього нерозривного зв’язку з етнічною свідомістю. Вичерпний опис фрагмента мовної картини світу є частковим розв’язанням глобальної проблеми дослідження української концептосфери.

Практичне значення дисертаційного дослідження визначене можливістю використання одержаних результатів у практиці лінгводидактики середньої та вищої школи, у підготовці спецкурсів і спецсемініарів, в укладанні підручників та навчально-методичних посібників із когнітивної лінгвістики, етнолінгвістики, міжкультурної комунікації та лінгвокультурології, у науково-пошуковій роботі студентів і магістрантів філологічних спеціальностей. Представлені матеріали можуть становити інтерес для лексикографів у створенні асоціативних словників і словників національномовних концептів.

Апробація результатів дослідження. Основні положення та результати дисертаційної роботи було обговорено на засіданнях кафедри української мови Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. Окремі аспекти досліджуваної проблеми представлено на звітно-наукових конференціях викладачів і аспірантів університету (2006-2009 рр.), на міжнародних, всеукраїнських наукових і науково-практичних конференціях: „Актуальні проблеми граматики та лексикології” (Вінниця, 4-5 жовтня 2006 р.), „Мова і мовний потенціал особистості в полі етнічному середовищі” (Мелітополь, 27-28 вересня 2007 р.), „Мова, культура і соціум у гуманітарній

парадигмі” (Кам’янець-Подільський, 25-26 жовтня 2007 р.), „Динамічні процеси в українській граматиці” (Переяслав-Хмельницький, 22-23 листопада 2007 р.), „Лінгвалізація світу: теоретичний та методичний аспекти” (Черкаси, 19-20 травня 2008 р.), „Взаємодія лексичної і граматичної семантики” (Київ, 22-23 травня 2008 р.), “Логический анализ языка” (Москва, 26-28 травня, 2008 р.).

Публікації. Основні положення дисертаційного дослідження викладено в 7 статтях, опублікованих у збірниках наукових праць, що затверджені ВАК України як фахові.

Структура й обсяг дисертації. Робота складається зі вступу, чотирьох розділів, списку використаної літератури (219 позицій), списку лексикографічних джерел (39 позицій), списку використаних джерел (99 позицій) і додатків. Загальний обсяг дисертаційного дослідження – 274 сторінки, основного тексту – 233 сторінки.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У **вступі** обґрунтовано актуальність теми дисертації, сформульовано її мету, основні завдання, визначено об’єкт, предмет, схарактеризовано методи дослідження, з’ясовано наукову новизну, теоретичне і практичне значення роботи, указано на її зв’язок із науковою проблематикою установи, окреслено джерельну базу, наведено відомості про апробацію результатів виконаної роботи, зазначено кількість публікацій, що відображають її загальну концепцію.

У **першому розділі** – „**Теоретичні засади дослідження концептуальної опозиції ‘СВІЙ’ – ‘ЧУЖИЙ’ як базового фрагмента української мовної картини світу**” – розглянуто основні наукові підходи до вивчення концепту як інтегрального фрагменту національної мовної картини світу, визначено основні положення й засади опису концептуальної опозиції ‘СВІЙ’ – ‘ЧУЖИЙ’, досліджено й проаналізовано структуру цих протичленів в українській мовній свідомості, представлено їхнє співвідношення.

Концепт є інтегральною складовою національної мовної картини світу. Складність у визначенні його змістової сутності, структурної організації та ролі як у свідомості, так і мові етнічного колективу зумовлює різноманітність підходів до його аналізу й наукової інтерпретації, з-поміж яких можна виділити три основні: 1) культурологічний (Є. Бартмінський, Г. Вежбицька, Ю. Степанов, В. Телія, В. Маслова, С. Воркачов та ін); 2) семантичний (С. Жаботинська, Ж. Соколовська, Т. Радзієвська, Н. Гуйванюк, Л. Лисиченко, Н. Арутюнова, Т. Булигіна, Д. Шмельов, А. Шмельов, Г. Залізник та ін.); 3) когнітивний (О. Селіванова, В. Іващенко, М. Джонсон, Дж. Лакофф, О. Кубрякова, В. Дем’янков, П. Стернін, З. Попова, О. Кибрик та ін.). Згідно з когнітологічним визначенням, *концепт* є оперативною одиницею пам’яті, ментального лексикону, системи і мови мозку (*lingua mentalis*), всієї картини світу, відображеної в людській психіці і репрезентованої в мові (О. Кубрякова),

а отже, виступає насамперед одиницею ментальною, а не мовною, основним призначенням якої є зберігання інформації про певний фрагмент дійсності.

Формування теоретичних засад дослідження й опису концептів ‘СВІЙ’ і ‘ЧУЖИЙ’ як протичленів бінарної опозиції в українській мовній картині світу передбачає вирішення дискусійних питань співвідношення концепту й слова, концепту, поняття та значення, вербалізації концепту, взаємодії індивідуального й колективно-етнічного в концепті, його типології та структури, способів та методик моделювання й опису.

Концептуальні структури можуть бути як виражені, так і не виражені вербально. Номінативні одиниці, що слугують безпосередньому вираженню концепту та його когнітивних складових у мові, у дослідженні визначено як *ключові слова*. Кожне ключове слово організовує в межах певної ментальної ділянки її основний зміст та ціннісне наповнення. Мовні одиниці, які зумовлюють структурування й розширення когнітивної інформації у кожній з таких ділянок, названі *типовими вербалізаторами*. Фрагменти когнітивної інформації та їхнє ціннісне наповнення репрезентують *когнітивні ознаки* концепту. Виокремлення та опис когнітивних ознак можливі лише при виявленні специфіки мовної організації ключових слів і типових вербалізаторів.

Структура концепту є тривимірною. *Інформаційний (поняттєвий) елемент* формує фактуальна інформація про реальний чи уявний об’єкт. Ця складова охоплює мовну фіксацію, опис, ознакову структуру, зіставні характеристики концепту. *Образна складова* пов’язана зі способом пізнання дійсності: до неї ми зараховуємо наївні уявлення, закріплені в мові, стійкі асоціації, властиві тому чи іншому мовному колективу тощо. *Ціннісний компонент* ми виділяємо, зважаючи на культурну значущість концепту: в основі феномена культури лежить набір національних цінностей, які, відповідно, актуалізовані в концепті. Наявність цих трьох складових у структурі концепту визначає характер його зв’язків з мовою, яка його об’єктивує, з культурою як національною системою цінностей та зі свідомістю й практичною діяльністю людини.

Когнітивне наповнення концепту допомагає виявити побудова його номінативного поля. Упорядкування мовних одиниць за польовим принципом (ядро, приядерна зона, периферія) уможлиблює опис змістової і ціннісної специфіки ментальної одиниці в мовній картині світу, бо належність до тієї чи іншої зони визначає „яскравість” концептуальної ознаки у свідомості носія певної мови.

Основою концептів ‘СВІЙ’ і ‘ЧУЖИЙ’ є *метафоричний (когнітивний) образ*, сформований у свідомості носіїв української мови в результаті осмислення певних явищ і зв’язків між ними та узагальнення їх у певні стереотипні ситуації. Однакова онтологічна сутність обох концептів уможлиблює їхнє поєднання в бінарну опозицію. Інформаційне (поняттєве) наповнення аналізованих ментальних одиниць також має спільні риси. Усталені в українській мовній картині світу уявлення про ‘СВОЇ’ та ‘ЧУЖІ’ денотати можуть бути концептуалізовані на основі трьох типів (власне і невласне)

посесивних відношень: власне належності / неналежності, кровної пов'язаності / непов'язаності, духовної спільності / відмінності. Проте якщо інформаційна структура концепту 'СВІЙ' обмежена названими семами, то зміст когнітивної одиниці 'ЧУЖИЙ' має об'ємніший і строкатіший поняттєвий склад, охоплюючи уявлення про 'територіальну невідповідність', 'невизначеність' й деякі інші особливості концептуалізованих об'єктів. При цьому концепт 'ЧУЖИЙ' відрізняється від свого „опонента” не лише інформаційним складом, а й динамікою його модифікацій. Поняття 'СВОЄЇ' території, а також 'СВОГО' як 'зрозумілого', 'відомого', 'усталеного' також релевантні для української мовної картини світу, проте виділення їх в окремі сегменти концепту 'СВІЙ' неактуальне з огляду на низькі статистичні й експериментальні показники.

Відмінність інформаційних (поняттєвих) складових доповнена розбіжністю в ціннісній організації концептів. Якщо уявлення про 'СВОЇ' об'єкти в українській мовній картині світу усталені як виразно позитивні або нейтральні, то ставлення українців до 'ЧУЖОГО' може бути як негативним чи нейтральним, так і позитивним.

У другому розділі – „**Номінативне поле концепту 'СВІЙ' в українській мовній картині світу**” – представлено опис і аналіз когнітивних одиниць, які формують ядро, приядерну зону й периферію концепту 'СВІЙ', виявлено експліковані цими одиницями когнітивні ознаки, встановлено ступінь їхньої значущості в українській мовній свідомості.

Ядерну зону концепту 'СВІЙ' складають сегменти 'належність', 'кровна пов'язаність' і 'духовна (ідейна) спільність'.

Сегмент 'належність' реалізує предметний (власне посесивний) характер відношень 'СВІЙ' – 'ЧУЖИЙ', за якого всі реалії дійсності, що оточують носія української мови, виступають як конкретні денотати – об'єкти безпосередньої належності суб'єкту. Ця концептуальна ділянка містить усталену, чітко структуровану когнітивну інформацію, імпліковану в семантичному наповненні його ключової лексеми *власний* зокрема й когіпонімічних одиниць (*особистий, індивідуальний, приватний, персональний, осібний, належний*) загалом. Основною в сегменті 'належність' є виділена О. Селівановою формула реалізації посесивної семантики „присвійний займенник, що позначає відношення до певного посесора + іменник як об'єкт належності”. Посесором у такій формулі є особа, яка сприймає й інтерпретує навколишню дійсність, а корелятом – як правило, неістота, та реалія, яку суб'єкт (посесор) репрезентує як 'СВОЮ' за допомогою названого ключового слова, наприклад: *Легко по своїй власній землі ходить. Глянеш оком навколо – усе твоє* (І. Карпенко-Карий). Відношення власне посесивності згруповані в три основні типи, кожен з яких виявляє специфіку уявлень про 'належність', а також експлікує певні когнітивні ознаки цього сегмента. Тип власне володіння передбачає реалізацію таких актантних посесивних відношень, за яких посесор щодо об'єкта-корелята є: 1) користувачем; 2) творцем; 3) і творцем і користувачем: *Хочемо мати свою державу і своє власне військо, хочемо хазяїнами бути у своїй власній хаті* (Б. Лепкий); У відношеннях невідчужуваної належності суб'єктом-посесором

виступають невіддільні від суб'єкта об'єкти: *Але де б ви не були, що б не робили, повинні пам'ятати, що тільки власною працею **власних рук, голови, здобудете щастя своє*** (У. Самчук). За абстрактної належності 'СВОЇМИ' виступають певні абстрактні явища, які входять до „біо-культурної сфери” суб'єкта: *[Хлопець] має на такі речі свій погляд, **власним живе умом, не позиченим*** (О. Гончар)

Набір, організація і функціонування відповідних мовних одиниць засвідчують динамічний характер когнітеми 'власний' та комунікативну релевантність на всіх етапах функціонування української мовної картини світу. Найчастотнішою і найактуальнішою когнітивною ознакою виділеного сегмента є 'індивідуалізм'. Попри відсутність певних релевантних показників ціннісної значущості 'СВОГО' як 'власного' (нехарактерне семантичне розщеплення ключової лексики та когіпонімічних одиниць, відсутність епідигматичних зв'язків та нульовий потенціал у градації ознаки), очевидною є актуальність цієї когнітивної одиниці в українській мовній свідомості.

Сегмент 'кровна пов'язаність' реалізує в українській мовній картині світу невластиві відношення, базовані на усвідомленні біологічного зв'язку із суб'єктом. Експлікувати когнітивну інформацію цього сегмента в українській мовній картині світу здатне лише одне слово *рідний*, концептуальний потенціал якого засвідчив високу стійкість протягом усіх етапів розвитку української мовної картини світу. Когіпонімів це ключове слово не має, тому основний когнітивний зміст у цій ділянці експлікують типові вербалізатори (*мати, батько, син, брат, сестра, зять* та ін.). Розуміння 'СВОГО' як кровно пов'язаного є неоднозначним і охоплює кілька прецедентних відношень, що зумовлює виділення трьох основних типів їхньої реалізації: 1) власне кровна спорідненість, згідно з добором і функціонуванням відповідних мовних одиниць представлена як закритий тип суб'єктно-об'єктних відношень: *Колись він, іще малим, у хвилини тяжкого розпачу, мріяв про те, щоб поховали тут, де усі свої: уся рідня – сестри, брати й, нарешті, батько та мати* (І. Багрянний); 2) шлюбна пов'язаність, що є типом відкритих відношень: *Я оце оженився і приїхав з **новою ріднею** до Києва* (І. Нечуй-Левицький); та 3) духовна спорідненість: *Звик до цих людей, **рідні вони йому** стали* (Р. Іванчук). Третій тип відношень, що передбачає ставлення до денотата як до кровного родича, який при цьому ним не є, в українській мовній картині світу є найактуальнішим. Це засвідчує наявність усіх видів показників, релевантних для її опису в межах концептуальної структури: а) розвинені епідигматичні зв'язки ключової лексики (*рідний – рідненький – ріднесенький – ріднісінький*); б) ступені градації (*рідний – рідніший – найрідніший*); в) надмірність ознаки (*свій рідний, рідний батько, ріднесенький брат*) та ін.

У сегменті 'духовна (ідейна) близькість' реалізоване таке ірраціональне сприйняття реалій дійсності як 'СВОЇХ', яке не може бути репрезентоване в межах адекватного пояснення. Із такими корелятами суб'єкт-посесор передусім не має, а *відчуває* особливий духовний зв'язок: *Усі були тут **близькі й рідні, лише Соломон — чужий*** (І. Багрянний). З огляду на семантико-когнітивну

складність та невисокий виражальний потенціал ключової лексеми, у цій ділянці 'СВОЇ' кореляти представлені на основі опису типових вербалізаторів, які фактично перебрали на себе функцію реалізації основної концептуальної ознаки й навіть можуть бути репрезентовані як окремі ментальні одиниці. 'Близькі' в цьому сегменті згруповані за когнітивною інформацією, закладеною в типових вербалізаторах: 1) 'СВІЙ' як *знайомий*: *Він поводився з Регіною, як добрий знайомий, що щиро співчуває їй* (І. Франко); 2. 'СВІЙ' як представник спільної з суб'єктом-посесором соціальної групи (*однокласник, одногрупник, співробітник* і под.): *Не бійся, це мій компаньйон, чудова, надійна людина* (Ю. Андрухович); 3) 'СВІЙ', що не просто бере з посесором участь у певних діях, пов'язаний з ним спільною справою, а й поділяє його погляди, ідеї, має таку саму мету (*однодумець, прибічник, соратник, союзник, спільник, сподвижник*): *Той день забрав у нього одним ударом стільки близьких людей, – дорогих соратників без числа* (І. Білик).; 4) 'СВІЙ' як *товариш і друг*: *При людові не стане ворог горло дерти, Бо тільки добрий друг бува завжди одвертим* (В. Симоненко); 5) 'СВІЙ' як *брат (побратим)*: *Як не одрізняй себе од миру, а все чоловіку хочеться до кого-небудь прихилитись; нема рідною брата, так шукає названого.* (П. Куліш).. Різнотипність одиниць, які експлікують специфічні когнітивні ознаки в аналізованому сегменті, організована за ступенем градації 'близькості' того чи іншого корелята до суб'єкта-посесора.

До приядерної зони концепту належать когнітивні одиниці 'свій простір', 'своя віра' та 'своя мова', що відображають конкретні уявлення про 'СВОЇ' денотати, сформовані внаслідок дії специфічних когнітивних механізмів, є актуальними й комунікативно релевантними, проте не мають власних, індивідуальних засобів об'єктивації, зокрема ключових лексем, а тому як репрезентативні використовують сполучення з ключовими лексемами ядерних сегментів, зокрема з лексемами *власний і рідний*, а також основним номінантом *свій*: *А в рідній батьковій хаті так добре й затишно, наче в раю* (Б. Левін); *Козак для того й народжується, щоб захищати рідний люд і рідну віру...* (М. Старицький). Уявлення про 'свій простір' формують поняття про мікро- та макропростір. Їм властива надзвичайно висока ціннісна організація, комунікативна релевантність та актуальність. У межах певного типу відношень аналізованої ділянки функціонують і одиничні лексеми – вербалізатори, здатні виконувати роль ключового слова (*батьківщина, вітчизна*). Така особливість не притаманна жодній з приядерних когнітем, а позначення колективного простору конкретними номінативними одиницями засвідчує тяжіння цієї ментальної одиниці до ядра номінативного поля „СВІЙ”. Концептуальні фрагменти 'своя віра' та 'своя мова' представлені як основні фактори самоідентифікації, при цьому в етнічній свідомості превалювальним є мотив праведності та правильності 'своєї віри' й 'своєї мови'. В українській мовній свідомості пріоритетне місце займає поняття *віри православної (християнської) та мови материнської (рідної)*.

До периферійної зони входять такі лексичні одиниці, за якими не закріплене безпосереднє концептуальне значення ‘СВІЙ’, проте вони здатні експлікувати його контекстуально-описово, зокрема в синонімізації з основними ключовими номінантами та у відповідних синтагматичних зв’язках: *звичайний, звичний і нормальний*. Ці номінанти лише за певних контекстуальних умов здатні експлікувати властиві різним концептуальним ділянкам когнітивні ознаки (‘безпека’, ‘упевненість’ і под.) та позитивну аксіологічну спрямованість.

Третій розділ – „Номінативне поле концепту ‘ЧУЖИЙ’ в українській мовній картині світу” – присвячено опису й аналізу ядерної, приядерної і периферійної зон номінативного поля концепту ‘ЧУЖИЙ’, виявленню когнітивних ознак, експлікованих у їхніх межах.

Ядерну зону концепту ‘ЧУЖИЙ’ складають базові сегменти ‘територіальна невідповідність’, ‘невизначеність’ і ‘духовна (ідейна) відмінність’.

Концептуальну основу сегмента ‘територіальна невідповідність’ становлять уявлення про ‘не-свою’ територію, ‘чужий макропростір’, до якого не належить суб’єкт-посесор зі ‘СВОЇМ’ оточенням. Ментальна структура, представлена ключовим словом *іноземний*, містить когнітивну інформацію про *узагальненість, віддаленість і кордон*, реалізовану в мовній свідомості на ґрунті трьох типів відношень, що специфічно організують уявлення про ‘ЧУЖИХ’ корелятивів як ‘іноземних’ за допомогою таких типових вербалізаторів, як *чужина, закордон, іноземщина* і под.: *Чужина – могила, чужина – труна, Пустеля безплідна, холодна, нудна* (Є. Маланюк); *Заїхав за Дунай, та й до дому не думай* (Нар. творчість). Експериментальні дані свідчать, що на сучасному етапі функціонування української мовної картини світу уявлення про ‘іноземних’ денотатів втрачають яскраво виражену негативну й дедалі більше виявляють позитивну конотацію.

Концептуальною основою ядерного сегмента ‘невизначеність’ є повна відсутність інформації про об’єкти, що й дає посесорові підстави для зараховування їх до ‘ЧУЖИХ’. У його межах фактично однаково репрезентативну роль виконують сполучення *хтось чужий, якийсь чужий* та вербалізатори *невідомий, незнайомий, незнаний*. Відсутність необхідної для суб’єкта інформації про об’єкт є бар’єром для комунікативного порозуміння, тому *невідомий* та *незнайомий* в українській мовній картині світу здебільшого конотовані негативно: *З його уст не злітало ні одного зайвого слова перед людьми незнайомими, чужими й небезпечними*. (І. Нечуй-Левицький). Це зумовлено також специфікою експлікованих ними когнітивних ознак ‘ворожість’ та ‘небезпека’. Проте ще одна особливість когнітеми ‘невизначеність’ полягає в тому, що вона найбільшою мірою реалізує такий спосіб концептуалізації, за якого ‘ЧУЖИЙ’ може виступати і в суто позитивній оцінці, як ‘цікавий’ для суб’єкта й ‘важливий’ для його пізнавальної діяльності. Відповідно, денотати, позначувані вербалізаторами цієї ділянки, здатні виявляти високу динаміку переходу від ‘ЧУЖИХ’ до ‘СВОЇХ’: *Вони чужі й*

незнайомі, але рідні (І. Багрянний). Для концептуалізації ‘ЧУЖОГО’ на сучасному етапі цей сегмент є найактуальнішим.

Ядерний сегмент ‘духовна (ідейна) відмінність’ в основі має ірраціональний принцип виділення ‘ЧУЖИХ’ денотатів. Формальна відсутність слова, яке можна було б назвати ключовим, зумовлює виділення як такого вербалізатора *ворожий*, що експлікує типову для української мовної картини світу когнітивну ознаку ‘небезпека’: *Націоналістка! – Вона йшла серед дорогих своїх рідних людей чужа і ворожа* (О. Довженко). Оскільки когнітема ‘духовна (ідейна) відмінність’ в українській мовній картині світу функціонує як протичлен ‘духовної (ідейної) спільності’, то її властивістю є здатність типових вербалізаторів вступати в протиставні відношення з усіма без винятку номінантами концепту ‘СВІЙ’: *Кого недавно ще звали **приятелем**, тепер величають **ворогом**; багатий став убогим, убогий багатим...* (І. Франко). Усі мовні одиниці, які функціонують у цій концептуальній ділянці, конотовані негативно (*варвар, гонитель, гнобитель, кат, кривдник, лиходій, мучитель, нападник, окупант, поневолювач, пригноблювач, руйнач (руйнівник), утискувач* тощо). На тлі такої позиції унікальним є дериват демінутивного типу *воріженьки*, який у широкому сенсі представляє специфіку національного українського світогляду: *Де ще в світі є така країна, Як терпляча Україна-ненька, Щоб і тих, хто їй завдав руїни, Звала незлобно – **воріженьки**?* (Д. Білоус).

Приядерна зона концепту репрезентована когнітемами ‘чужа власність’, ‘кровна непов’язаність’, ‘чужа мова’ та ‘інша віра’. Сегмент ‘чужа власність’ експлікує такий тип власне посесивних відношень, за яких предметні денотати виступають як неналежні суб’єкту-посесору. У цій когнітивній ділянці не існує одиничної лексеми на позначення „не-Я”-посесора, а як репрезентативні функціонують описові вислови, побудовані на основі сполучення відповідних вербалізаторів з основною ключовою лексемою (*чужа власність, чуже майно* і под.): *Муляло те, що я їм з **чужого столу**, користуючись **чужим**, а не купленим за власні гроші* (Б. Антоненко-Давидович). Когнітивна одиниця ‘кровна непов’язаність’ побудована на уявленнях про тих, хто не належить до *роду, родини* чи *сім’ї*. Роль об’єктиваторів аналізованої когнітеми виконують сполучення *чужа кров і чужий рід*: *І не раз він дивився на батьківську оселю, де вже панували чужі люди, де похажали ноги **чужих дітей**, – **не унуків і правнуків** старого Лемішки* (І. Нечуй-Левицький). Концептуальні складові ‘чужа мова’ й ‘інша віра’ представлені в українській мовній свідомості уявленнями про етнічну ідентифікацію. Це зумовлює зарахування представників і носіїв ‘інших’ віри й мови до *чужинців*, тобто осіб з іншої території з іншою культурою. Ці одиниці мають негативне ціннісне наповнення, що відображене в їхньому загальному пейоративному позначенні: *За тим **чужим** словом можуть ховатися злі умисли. Чужинець-бо єсть* (Д. Міщенко); *Всякий **чужий бог** – то ще одне **ярмо на шию*** (П. Загребельний).

Відповідно до периферійної зони номінативного поля концепту ‘свій’, у протиставленій їй ділянці функціонують одиниці, що об’єктивують у мові

уявлення про денотати, які здатні до порушення певних ‘звичаїв’ чи ‘норм’ і на цій підставі зараховані суб’єктом до ‘ЧУЖИХ’: *незвичайний, незвичний, ненормальний та незнайомий: Спускалися в гуркіт, вереск, виск, мішанину кольорів, вогнів, голосів, в щось незвичне, химерне, чуже* (Ю. Мушкетик).

У четвертому розділі – “Функціонально-прагматична реалізація концептуальної опозиції ‘СВІЙ’ – ‘ЧУЖИЙ’” – проаналізовано особливості функціонально-прагматичного вияву опозиції в межах категорій одиничності / множинності й визначеності / невизначеності, а також участю в процесі лінгвокультурної типізації.

З-поміж мовленнєвих конструкцій, у структурі яких можна спостерігати актуалізацію протиставлення ‘СВОЇХ’ і ‘ЧУЖИХ’ денотатів, на особливу увагу заслуговують ті, у межах яких ‘ЧУЖІ’ об’єкти набувають специфічних ознак множинності: *Не сьогодні-завтра тебе на війну прихоплять, а ти замість того, щоб біля рідної матері жити, по чужих дворах тиняєшся* (Г. Тютюнник). Функціонально-семантичним центром таких форм є генералізувальне узагальнення, що є основою для пейоративного відчуження. За допомогою такого прийому мовець, негативно оцінюючи той чи інший об’єкт, виключає його зі свого ментального простору, характеризуючи як елемент іншої, чужої йому чи ворожої культури.

Прагматична реалізація опозиції ‘СВІЙ’ – ‘ЧУЖИЙ’ за допомогою категорії числа є типовою для концептуальних ділянок, пов’язаних з уявленнями про територію (простір). З-поміж одиниць, уживання яких спрямоване на функціонально-прагматичну реалізацію уявлень про ‘Чужу територію’, найчастотнішими в українській мові є: *чужі / невідомі / далекі краї, світи, сторони, хати, кутки, пороги* і под.: *Наш мужик упав і не маючи у себе дома захисту, тікає далеко в чужі світи* (І. Франко). Найменшу (але не нульову) здатність до творення „множинних” форм виявляють номінативні одиниці концептуальних сегментів ‘невизначеність’, ‘чужа кров’, ‘чужа віра’ та ‘чужа власність’: *Голово ж ти моя молодецька! Бувала ж ти у землях турецьких І в вірах бусурменських...* (Нар. творчість).

Окремим способом функціонально-прагматичної реалізації уявлень про ‘свої’ та ‘чужі’ денотати є переведення мовцем іменників із однини в множину з одночасним перетворенням власних імен у загальні: *Що мені телефоти, версалі, експреси? Нащо грім аргентин? Чудеса ніагар? Сниться синя Синюха і верби над плесом, Вільний вітер Херсонщини, вітер-дудар* (Є. Маланюк). Такий прийом представляє знак належності денотатів до ‘чужого’ світу і формує засіб підкресленого вираження їхньої негативної оцінки. Уживання власних імен у множині як загальних актуальне майже для всіх ділянок концепту ‘ЧУЖИЙ’. Не здатні набувати таких форм лише вербалізатори когнітем ‘Чужа кров’ та ‘Чужа власність’, що зумовлено їхньою низькою здатністю до стереотипізації.

Категорія числа як показник і спосіб розмежування денотатів на ‘СВОЇХ’ і ‘ЧУЖИХ’ у функціонально-прагматичному аспекті виявляє міцний зв’язок із категорією визначеності / невизначеності, що засвідчує категоричне

„відсторонення” суб’єкта від ‘не-СВОЇХ’ об’єктів за допомогою виключення їх з відомого й зрозумілого йому ментального світу: *Ваш батько мав землю, був дідич, а ви тепер за погонича в якогось пана Гнідинського?* (І. Нечуй-Левицький). Якщо необхідної для суб’єкта інформації недостатньо і/або ця недостатність умовна, об’єкт, переважно, набуває ознак ‘не-свого’ і підлягає дискредитації. В українській мовній картині світу ця дискредитація отримує спеціалізоване вираження за допомогою займенникових слів зі значенням „знеособлювальної ознаки” і „знеособлювальної невизначеності”: *Що йому до якогось Мокрицького? Не син, не племінник – чужий* (Б. Левін). Функціонально-прагматичний вияв когнітивних ознак за допомогою вживання одиниць – показників „знеособлюваного відчуження” властивий усім без винятку ментальним ділянкам концепту ‘ЧУЖИЙ’.

Специфічним в українській мовній картині світу є спосіб концептуального „відчуження” тих денотатів, які загалом не є для суб’єкта невідомими, незрозумілими чи невизначеними: *Не годиться вільному козакові всякому пану догоджати, – мовив йому [Потоцькому] ув самісінькі очі* (М. Старицький). Мовними засобами вираження „відчужуваного знеособлення” в таких ситуаціях є стверджувально-узагальнювальні та неозначені займенникові прикметники *всякий, будь-який, який-небудь* та *якийсь*: *Я не смію чогось іще хотіти від життя, бо саме цим воно мене обдарувало по саму зав’язку, ніби якогось там Гете* (Ю. Андрухович).

Реалізація опозиції ‘СВІЙ’ – ‘ЧУЖИЙ’ в аспекті лінгвокультурної типізації становить принципово інший тип функціонально-прагматичної концептуалізації дійсності. Він полягає у ментальній побудові й мовленнєвій експлікації лінгвокультурного типажа – упізнаваного образу представника певної етноспільноти, типізованого на основі соціокультурних критеріїв, а також специфічних характеристик вербальної і невербальної поведінки: *Уже-то нашого брата, мужика, не вчи, каже, як читають; та от же лихо та біда з тими москалями! Вони хоч що по-своєму перехрестять... Сказано: москаль!* (П. Гулак-Артемівський)

Основними критеріями для виділення лінгвокультурних типажів ‘чужаків’ в українській мовній картині світу є територіальна належність, віросповідання, соціальний статус, зовнішність, мовні й мовленнєві особливості, тип поведінки на ‘своєй’ (‘нашій’) території, етнокультурна унікальність. Серед найактуальніших для української мовної свідомості, було виділено типажі *Кацан, Москаль, Жид, Циган, Лях, Турок, Татари*. Ці лінгвокультурні феномени мають різне соціально-історичне коріння й по-різному представлені в свідомості носіїв сучасної української мови: – *А що ж він такий нехрист, як і турок?* – *Ні, хрещений, тільки не в тій воді купаний, сміявся Іван Петрович* (І. Пільгук); *Налетіли, як татари, – не встиг і слова вимовити!* (В. Підмогильний); *Слизький, як циганська дитина* (Нар. творчість). На сучасному етапі в українській мовній картині світу ціннісне наповнення аналізованих одиниць втрачає яскраву спрямованість; виразну негативну оцінку на сьогодні мають одиниці *Москаль, Кацан* і *Жид*.

Лінгвокультурні типажі ‘своjakів’, на відміну від ‘чужаків’, не можуть бути виділені на ґрунті етнічних ознак, бо очевидним є їхнє функціонування в межах однієї національної свідомості. В українській мовній картині світу такі ментальні одиниці сформовані на основі уявлень про ‘шлюбну спорідненість’. Їхнє виділення як релевантних для функціонально-прагматичної реалізації концепту ‘СВІЙ’ базоване на їхній етнокультурній значущості, концептуальній змістовності та регулярній відтворюваності: *Як кумові свому, Скажеш тобі усе по дружбі...* (Є. Глібов). З огляду на такі показники, в ролі лінгвокультурних типажів у дослідженні представлені узагальнені образи *Кума* та *Свата*. Якщо *Кум* для носія української мови представляє ‘СВОГО’ передусім у духовному розумінні, то *Сват* є таким більшою мірою соціально: *У нас з тобою всі діла спільні. Свати!* (М. Старицький). Загалом *Кум* та *Сват* в українській мовній картині світу представляють єдине поняття, концептуальною основою якого є уявлення про людину, ‘СВОЮ’ духовно, ідейно чи соціально й названу терміном родинної спорідненості, що є найвищим виявом ‘близькості’: *Зо всіми миттю побратались, Посватались і покумались, Мов зроду тутечка жили* (І. Котляревський). В українській мовній свідомості лінгвокультурні типажі ‘своjakів’ експлікують усі когнітивні ознаки, властиві ментальним ділянкам ‘кровна спорідненість’ та ‘духовна (ідейна) спорідненість’

У **висновках** узагальнено результати здійсненого дослідження.

Базовою складовою української мовної картини світу є концепт – складне ментальне утворення, що є результатом пізнавальної діяльності особистості й суспільства і водночас носієм комплексної інформації про відображену в ньому дійсність (або її фрагмент), її інтерпретацію та ставлення до неї, зафіксовані в суспільній свідомості та специфічно репрезентовану в мові.

Концепти можуть бути як виражені, так і не виражені вербально. Номінативні одиниці, що сприяють безпосередньому вираженню концепту та його когнітивних складових у мові, є *ключовими словами* концепту. Кожне ключове слово організує в межах певної ментальної ділянки її основний зміст та ціннісне наповнення. Мовні одиниці, які здійснюють структурування й розширення когнітивної інформації у кожній з таких ділянок, – це *типові вербалізатори*. Фрагменти когнітивної інформації та їхнє ціннісне наповнення репрезентують *когнітивні ознаки* концепту. Виокремлення та опис когнітивних ознак можливі лише при виявленні специфіки мовної організації ключових слів і типових вербалізаторів.

Організацію мовних одиниць – об’єктиваторів концептів ‘СВІЙ’ і ‘ЧУЖИЙ’ в українській мовній картині світу визначає їхня структура. Когнітивне наповнення структури аналізованих ментальних одиниць в українській мовній картині світу дозволяє виявити побудова їхнього номінативного поля. Упорядкування мовних одиниць за польовим принципом (ядро, приядерна зона, периферія) уможливорює опис змістової і ціннісної специфіки опозиції в українській мовній картині світу.

Структура концептів ‘СВІЙ’ і ‘ЧУЖИЙ’ в українській мовній картині світу є тривимірною, її формують: 1) *образна складова*; 2) *інформаційний*

(*поняттєвий*) елемент; в) *ціннісний компонент*. Наявність цих складових у структурі концептів визначає характер їхніх зв'язків з мовою, що їх об'єктивує, з культурою як національною системою цінностей та зі свідомістю людини і її практичною діяльністю.

Основою аналізованих концептів є *метафоричний (когнітивний) образ*, сформований у свідомості носіїв української мови в результаті осмислення певних явищ і зв'язків між ними та узагальнення їх у певні стереотипні ситуації. Базовий інформаційний зміст концепту 'СВІЙ' в українській мовній картині світу складають семи 'належність', 'кровна пов'язаність' та 'духовна (ідейна) спільність'. Виділені когнітеми виявляють у національній свідомості надзвичайну стійкість, бо їхня ціннісна та інформаційна структури були збережені фактично на всіх етапах функціонування української мовної картини світу. Для поняттєвого складу концепту 'ЧУЖИЙ' актуальними є семи 'територіальна невідповідність', 'невизначеність' та 'духовна (ідейна) відмінність', що засвідчує невідповідність у протиставленні основних когнітивних ознак бінарних протичленів. Відмінність інформаційних (поняттєвих) складових доповнює розбіжність у ціннісній організації концептів. Якщо уявлення про 'СВОЇ' об'єкти в українській мовній картині світу усталені як виразно позитивні або нейтральні, то ставлення українців до 'ЧУЖОГО' може бути як негативним чи нейтральним, так і позитивним.

У ядерній зоні концепту 'СВІЙ' сегмент 'належність' реалізує предметний (власне посесивний) характер відношень 'СВІЙ' – 'ЧУЖИЙ', за якого всі реалії дійсності, що оточують носія української мови, виступають як конкретні денотати – об'єкти безпосередньої належності суб'єкту. Ця концептуальна ділянка містить усталену, чітко структуровану когнітивну інформацію, імпліковану в семантичному наповненні його ключової лексеми *власний*. Набір, організація і функціонування мовних одиниць засвідчують динамічний характер цієї когнітеми та її комунікативну релевантність на всіх етапах функціонування української мовної картини світу. Найактуальнішою когнітивною ознакою виділеного сегмента є 'індивідуалізм'.

Сегмент 'кровна пов'язаність' реалізує в українській мовній картині світу невластиві посесивні відношення, базовані на усвідомленні біологічного зв'язку із суб'єктом й імпліковані в ключовому слові *рідний*. Попри те, що поняття про власне кровну пов'язаність лежить в основі семантики ключової лексеми, в українській мовній картині світу найактуальнішим є розуміння *рідного* як 'духовно спорідненого' із суб'єктом-посесором, що передбачає ставлення до денотата як до кровного родича, який, однак, ним не є. Основною когнітивною ознакою, експлікованою в цьому сегменті, є 'найвища цінність'.

У сегменті 'духовна (ідейна) близькість' реалізоване ірраціональне сприйняття реалій дійсності як 'СВОЇХ'. Із такими корелятами суб'єкт-посесор не має, а відчуває особливий духовний зв'язок. З огляду на семантико-когнітивну складність та невисокий виражальний потенціал ключової лексеми *близький*, у цій ділянці 'СВОЇ' кореляти представлені на основі опису типових вербалізаторів, які фактично перебрали на себе функцію реалізації основної

концептуальної ознаки й навіть можуть бути представлені як окремі ментальні одиниці, як-от: *знайомий, одnodумець, соратник, спільник, товариш, друг, брат (побратим)*. Різноманітність одиниць, що експлікують специфічні когнітивні ознаки в аналізованому сегменті, організована за ступенем градації 'близькості' того чи іншого корелята до суб'єкта-посесора. Найвищу цінність 'близької' особи для суб'єкта в українській мовній картині світу представляє *брат (побратим)*.

Приядерну зону концепту формують когнітивні одиниці, які відображають актуальні й комунікативно релевантні уявлення про 'СВОЇ' денотати, які при цьому не мають власних, індивідуальних засобів об'єктивації, зокрема ключових лексем: 'свій простір', 'своя віра' та 'своя мова'. Усі вони як репрезентативні використовують сполучення з ключовими лексемами ядерних сегментів, зокрема з лексемами *власний і рідний*, а також основним номінантом *свій*. Найвищу аксіологізованість та актуальність серед цих когнітивних виявляє ментальна структура 'свій простір', у межах якої окремі лексеми (*батьківщина, вітчизна*) подекуди здатні виконувати роль ключових вербалізаторів, що засвідчує тяжіння цієї ментальної одиниці до ядра номінативного поля „СВІЙ”.

Концептуальні фрагменти 'своя віра' та 'своя мова' є архетипними. В аспекті реалізації опозиції 'СВІЙ' – 'ЧУЖИЙ' вони представлені як основні фактори самоідентифікації особи зокрема і народу загалом. Найактуальнішою в цих ділянках, поряд із 'сакральністю' та 'пріоритетом', є когнітивна ознака 'духовний спадок'.

До периферійної зони входять лексичні одиниці *звичайний, звичний і нормальний*, за якими не закріплене безпосереднє концептуальне значення 'СВІЙ', проте вони здатні експлікувати його контекстуально-описово – шляхом синонімізації з основними ключовими номінантами та у відповідних синтагматичних зв'язках.

Інформаційну основу ядерного сегмента концепту 'ЧУЖИЙ' 'територіальна невідповідність' в українській мовній свідомості формують уявлення про 'не-свою' територію, 'чужий макропростір', до якого не належить суб'єкт-посесор зі 'СВОЇМ' оточенням, імпліковані в ключовому слові *іноземний*. Ця ментальна структура містить чітку когнітивну інформацію про *узагальненість, віддаленість і кордон*. На сучасному етапі функціонування української мовної картини світу уявлення про 'іноземних' денотатів втрачають яскраво виражену негативну й дедалі більше виявляють позитивну конотацію.

Когнітема 'невизначеність' як складова концепту 'ЧУЖИЙ' в українській мовній картині світу є унікальною, бо репрезентує такий механізм концептуалізації, згідно з яким уявлення про будь-який зв'язок суб'єкта з денотатами стають нерелевантними й подекуди знівельованими. Концептуальною основою ядерного сегмента, ключовим словом якого виступає *невідомий*, є повна відсутність інформації про об'єкти, що й дає посесорові підстави для зараховування їх до 'ЧУЖИХ'. Дослідження засвідчило бінарну ціннісну спрямованість когнітеми: поряд із негативною конотацією об'єктиваторів, які експлікують когнітивні ознаки 'ворожість' та 'небезпека', у

сегменті вільно функціонують мовні одиниці, аксіологічна маркованість яких засвідчує суто позитивне ставлення до 'невідомого' 'ЧУЖОГО', бо він може бути 'цікавим' і 'важливим' для суб'єкта.

Ядерний сегмент 'духовна (ідейна) відмінність' в основі має ірраціональний принцип виділення 'ЧУЖИХ' денотатів. Формальна відсутність слова, яке можна було б назвати ключовим, зумовило виділення як такого вербалізатора *ворог*, який експлікує типovu для української мовної картини світу когнітивну ознаку 'небезпека'. Уявленням про 'ЧУЖОГО' як 'духовно (ідейно) відмінного' властива аксіологічна стійкість – усі мовні одиниці, які функціонують у цій концептуальній ділянці, конотовані негативно, що зумовлює творення відповідних аугментивних форм. На тлі такої позиції унікальним є дериват демінутивного типу *воріженьки*, який у широкому сенсі репрезентує специфіку національного українського світогляду.

Приядерну зону концепту складають когнітеми 'чужа власність', 'кровна непов'язаність', 'чужа мова' та 'інша віра', які в основі свого функціонування мають принципово різні механізми. Якщо для уявлень про 'чужу власність' загалом характерна певна узагальненість і універсальність, виражена в позанаціональних категоріях, то у формуванні понять 'чужа кров', 'чужа мова' й 'чужа віра' провідну роль відіграє позиція етноцентризму.

Сегмент 'чужа власність' експлікує такий тип власне посесивних відношень, за яких предметні денотати виступають як неналежні суб'єкту-посесору. Інформаційною основою когнітеми 'кровна непов'язаність' є уявлення про тих, хто не належить до *роду, родини* чи *сім'ї*. Роль найоптимальніших об'єктиваторів аналізованої когнітеми виконують сполучення *чужа кров і чужий рід*. Концептуальні складові 'чужа мова' й 'інша віра' представлені в українській мовній свідомості уявленнями про етнічну ідентифікацію. Це зумовлює зарахування представників і носіїв 'інших' віри й мови до *чужинців*, тобто осіб з іншої території з іншою культурою.

Відповідно до периферійної зони номінативного поля концепту 'СВІЙ', у протиставленій їй ділянці функціонують одиниці, що об'єктивують у мові уявлення про денотати, які здатні до порушення певних 'звичаїв' чи 'норм' і на цій підставі зараховані суб'єктом до 'ЧУЖИХ': *незвичайний, незвичний, ненормальний*.

Функціонально-прагматична реалізація опозиції 'СВІЙ' – 'ЧУЖИЙ' в українській мовній картині світу уможливлена її виявом у межах категорій одиничності / множинності й визначеності / невизначеності, а також участю в процесі лінгвокультурної типізації.

Ментальне розмежування 'СВОЇХ' і 'ЧУЖИХ' денотатів за показниками одиничності / множинності спрямоване на генералізувальне узагальнення, що є основою для пейоративного відчуження. Прагматична реалізація опозиції 'СВІЙ' – 'ЧУЖИЙ' за допомогою категорії числа є типовою для концептуальних ділянок, пов'язаних з уявленнями про територію. Послідовне використання форм множини стосовно територіальних денотатів навіть там, де мова йде про конкретний географічний об'єкт, у такому ж послідовному

протиставленні формам однини сполучення „нав’язує” мовцям „традиційну аксіологію”, згідно з якою ‘СВІЙ’ простір (конотований позитивно) є унікальним, складеним з окремих дискретних об’єктів, а ‘ЧУЖИЙ’ – невиразним, нерозчленованим, сформованим абсолютно тотожними одиницями.

Категорія числа як показник і спосіб розмежування денотатів на ‘СВОЇХ’ і ‘ЧУЖИХ’ у функціонально-прагматичному аспекті виявляє міцний зв’язок із категорією визначеності / невизначеності, що засвідчує категоричне „відсторонення” суб’єкта від ‘не-СВОЇХ’ об’єктів за допомогою виключення їх з відомого й зрозумілого йому ментального світу. Якщо необхідної для суб’єкта інформації недостатньо і/або ця недостатність умовна, об’єкт набуває ознак ‘не-свого’ і підлягає дискредитації. Особливим в українській мовній картині світу є спосіб концептуального „відчуження” тих денотатів, які загалом не є для суб’єкта невідомими, незрозумілими чи невизначеними. Мовними засобами вираження „відчужуваного знеособлення” в таких ситуаціях є стверджувально-узагальнювальні та неозначені займенникові прикметники *всякий, будь-який, який-небудь* та *якийсь*.

Реалізація опозиції ‘СВІЙ’ – ‘ЧУЖИЙ’ в аспекті лінгвокультурної типізації полягає у ментальній побудові й мовленнєвій експлікації лінгвокультурного типажа – упізнаваного образу представника певної етноспільноти, типізованого на основі соціокультурних критеріїв, а також специфічних характеристик вербальної і невербальної поведінки.

Найвагомішими критеріями для виділення лінгвокультурних типажів ‘чужаків’ в українській мовній картині світу стали територіальна належність, віросповідання, соціальний статус, зовнішність, мовні й мовленнєві особливості, тип поведінки на ‘своїй’ (‘нашій’) території, етнокультурна унікальність. Серед найбагаторішчих для української мовної свідомості, було виділено типажі *Кацан, Москаль, Жид, Циган, Лях, Турок, Татар*.

Лінгвокультурні типажі ‘своєків’ в українській мовній картині світу сформовані на основі уявлень про ‘шлюбну спорідненість’ і представлені одиницями *Кум* і *Сват*. Вони представляють єдине поняття, концептуальною основою якого є уявлення про людину, ‘СВОЮ’ духовно, ідейно чи соціально й названу терміном родинної спорідненості, що є найвищим виявом ‘близькості’. Їхнє виділення як релевантних для функціонально-прагматичної реалізації концепту ‘СВІЙ’ базоване на їхній етнокультурній значущості, концептуальній змістовності та регулярній відтворюваності.

Основні положення дисертації викладено в публікаціях:

1. Дубчак О.П. Антропоцентрична наукова парадигма сучасних мовознавчих досліджень / О.П. Дубчак // Актуальні проблеми сучасного мовознавства: Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова: Серія 9. – К., 2007. – Вип.2. – С. 17-19.

2. Дубчак О.П. Мовна картина світу як об'єкт лінгвістичного дослідження / О.П. Дубчак // Проблеми граматики і лексикології української мови: Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова: Серія 10. – К., 2007. – Вип.3. – С. 205-211.

3. Дубчак О.П. Засоби концептуалізації 'чужого' в українській мовній картині світу / О.П. Дубчак // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: Філологічні науки. Т.1. – Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2007. – Вип 15. – С. 143-46.

4. Дубчак О.П. Когнітивна одиниця 'рідний' як складова концепту 'Свій' в українській мовній картині світу / О.П. Дубчак // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського: Філологія. Т.2. – Вінниця, 2008. – Вип.10. – С. 93-98.

5. Дубчак О.П. Лінгвокультурний типаж 'Чужака' в українській мовній картині світу / О.П. Дубчак // Мовознавчий вісник: Збірник наукових праць Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького. – Черкаси, 2008. – Вип. 6. – С. 255-263.

6. Дубчак О.П. Когнітема 'Чужа мова' як складова концепту 'ЧУЖИЙ' в українській мовній картині світу / О.П. Дубчак // Актуальні проблеми менталінгвістики: Збірник статей за матеріалами VI Міжнародної наукової конференції. – Черкаси, 2009. – С. 8-10.

7. Дубчак О.П. Когнітема 'свій простір' в українській мовній картині світу / О.П. Дубчак // Наукові записки Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка. – Випуск 86. – Серія : Філологічні науки (Мовознавство). – Кіровоград : РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2009. – С. 194-199.

АНОТАЦІЯ

Дубчак О.П. Концептуальна опозиція 'СВІЙ' – 'ЧУЖИЙ' в українській мовній картині світу. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук зі спеціальності 10.02.01 – українська мова. – Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова, Київ, 2009.

У дисертаційній роботі здійснено комплексний аналіз вербалізованих в українській мові ментальних одиниць 'СВІЙ' і 'ЧУЖИЙ', що перебувають у відношеннях бінарної опозиції і представляють фундаментальний фрагмент української мовної свідомості; з'ясовано особливості їхньої структурної організації, співвідношення образних, інформаційних (поняттєвих) та ціннісних складових; описано мовні одиниці, які прямо чи опосередковано вербалізують ментальну інформацію, закладену в концептах; побудовано словесну модель номінативного поля концептів 'СВІЙ' і 'ЧУЖИЙ', виявлено когнітивні ознаки, експліковані мовними засобами в межах їхніх ядерних, приядерних і периферійних ділянок; схарактеризовано ціннісне наповнення та роль вербалізаторів концептів 'СВІЙ' і 'ЧУЖИЙ' в українській мовній картині світу;

з'ясовано особливості функціонально-прагматичної реалізації концептуальної опозиції 'СВІЙ' – 'ЧУЖИЙ' в українській мовній картині світу як її базового регулятивного фрагмента.

Ключові слова: мовна картина світу, концепт, когнітивна ознака, національна мовна свідомість, етнокультурний стереотип, типовий вербалізатор, конотація, категорія одиничності / множинності, категорія визначеності / невизначеності, лінгвокультурний типаж.

SUMMARY

Dubchak O.P. Conceptual opposition 'OWN' – 'STRANGER' in the Ukrainian language model of the world. – Manuscript.

Dissertation for the candidate degree in philology speciality 10.02.01 – Ukrainian language. – National Pedagogical Dragomanov University, Kyiv, 2009.

The dissertation introduces complex analysis of verbalized concepts 'OWN' and 'STRANGER'. These concepts are in a relationship of binary opposition and fundamental pieces of Ukrainian language consciousness. The analysis is accomplished on the basis of three types of data – lexicographical, statistical and experimental. It showed the best features of concepts functioning at different stages of the Ukrainian language model of the world. Implementation mechanism of the opposition in the Ukrainian consciousness is determined by three factors: ontological circumstances, principles of cognitive and linguistic ways of expressing the separation of reality into 'own' and 'stranger'.

The work considers particular structure of concepts, the ratio of their imaginative, information and value component. In the Ukrainian language model of the world structure of concepts 'OWN' and 'STRANGER' is triple. The image is associated with the mode of understanding reality and it is cognitive. The information element generates information about the reality that captures the national consciousness. Values component demonstrates the cultural significance of concepts. The presence of these three components in the structure of concepts determines the nature of their relationship with language, culture and human consciousness.

The dissertation contains a description of linguistic units – verbalizers of a mental information of concepts. The concept 'OWN' in the Ukrainian language model of the world contains terms of 'ownership', 'kinship' and 'spiritual unity'. These cognitemes are very persistent in the national consciousness. Their value and the information structure have been preserved at all stages of the Ukrainian language model of the world. Information basis of the concept 'STRANGER' is in the notion of 'spatial mismatch', 'uncertainty' and 'spiritual difference'. This demonstrates the fundamental disparity between the cognitive characteristics of binary opposition members.

The verbal model of the nominative organization of concepts 'OWN' and 'STRANGER' has been described, the cognitive signs have been defined, the characteristic values and rolls verbalizers of concepts in the Ukrainian language model of the world have been investigated. The core of concept 'OWN' forms the

basic segments ‘ownership’, ‘kinship’ and ‘spiritual unity’. These cognitemes are very stable for the national language consciousness. They maintain information and value structure at all stages of the Ukrainian language model of the world. Cognitemes ‘own space’, ‘own faith’ and ‘own language’ are near the core. These components have no personal ways of implementing in the Ukrainian language. Lexical units ‘usually’, ‘habitual’ and ‘normal’ are on the periphery. These units do not have a direct lexical meaning ‘OWN’, but they are able to express it in context and through synonymization with key words in the corresponding syntagmatic relations.

The information structure of the concept ‘STRANGER’ does not match the structure of the concept ‘OWN’. The core of concept ‘STRANGER’ forms the basic segments ‘spatial mismatch’, ‘uncertainty’ and ‘spiritual difference’. The cogniteme ‘uncertainty’ is unique in the Ukrainian language consciousness. This unit represents the cognitive mechanism of conceptualization based on the lack of communication with the subject of denotation. Cognitemes ‘another’s property’, ‘unrelated’, ‘foreign language’ and ‘other faith’ are near the core and have no personal ways of implementing in the Ukrainian language. Lexical units ‘strange’, ‘unusual’, ‘abnormal’, ‘strange’ are on the periphery.

The difference between information components adds the discrepancy of the value organization of the concepts ‘OWN’ – ‘STRANGER’. Awareness of ‘OWN’ objects in the Ukrainian language model of the world is represented as positive or neutral. Awareness of ‘STRANGER’ objects in the Ukrainian language model of the world is represented as negative, neutral and positive.

The dissertation contains an analysis of functional and pragmatic implementation of the conceptual opposition ‘OWN’ – ‘STRANGER’ in the Ukrainian language model of the world as its basic fragment. This binary opposition is manifested in the categories „singularity / plurality”, „definiteness / indefiniteness” and in the linguistic cultural types. Use of these categories in the language contributes to the alienation of denotate that the speaker believes alien.

Key words: language model of the world, concept, cognitive sign, national language consciousness, ethnic cultural stereotypes, typical verbalizator, connotation, category „singularity / plurality”, category „definiteness / indefiniteness”, linguistic cultural type.

АННОТАЦИЯ

Дубчак О.П. Концептуальная оппозиция ‘СВОЙ’ – ‘ЧУЖОЙ’ в украинской языковой картине мира. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук по специальности 10.02.01 – украинский язык. – Национальный педагогический университет имени М.П. Драгоманова, Киев, 2009.

В диссертации осуществлен комплексный анализ вербализированных в украинском языке концептов ‘СВОЙ’ и ‘ЧУЖОЙ’, которые вступают в отношения бинарной оппозиции и представляют фундаментальный фрагмент украинского языкового сознания; определены особенности их структурной

организации, соотношения образных, информационных (понятийных) и ценностных составляющих; описаны языковые единицы, прямо или опосредованно вербализирующие ментальную информацию, заложенную в концептах; представлена словесная модель номинативного поля концептов 'СВОЙ' и 'ЧУЖОЙ', определены когнитивные признаки, эксплицированные языковыми средствами в их ядерных, приядерных и периферийных участках; представлена характеристика ценностной наполненности и роли вербализаторов концептов 'СВОЙ' и 'ЧУЖОЙ' в украинском языковом сознании; проанализированы особенности функционально-прагматической реализации концептуальной оппозиции 'СВОЙ' – 'ЧУЖОЙ' в украинской языковой картине мира в качестве ее регуляторного фрагмента.

Ключевые слова: языковая картина мира, концепт, когнитивный признак, национальное языковое сознание, этнокультурный стереотип, типичный вербализатор, коннотация, категория единичности / множественности, категория определенности / неопределенности, лингвокультурный типаж.